

С.Д. Сворак
доктор історичних наук,
кандидат юридичних наук, професор,
академік АПН України
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)
340.15 : 321.011.7(477)

КОНЦЕПТ НАРОДОВЛАДДЯ В КИЇВСЬКІЙ РУСІ У ДЕРЖАВНО-ПРАВОВИХ ПОГЛЯДАХ Г.В. ВЕРНАДСЬКОГО

Крізь призму народовладдя запропоновано нове бачення проблеми генези та трансформації державно-правових структур, їх класифікації та концептуальної моделі державного устрою і права Київської Русі.

Ключові слова: народовладдя, Київська Русь, Г. В. Вернадський, держава, право.

Сквозь призму народовластия предложено новое видение проблемы генезиса и трансформации государственно-правовых структур, их классификации и концептуальной модели государственного устройства и права Киевской Руси.

Ключевые слова: народовластие, Киевская Русь, Г. В. Вернадский, государство, право.

Through the prism of democracy is offered a new vision of problem of genesis and transformation of state and legal structures, their classification and a conceptual model of the political system and right of Kievan Rus.

Keywords: democracy, Kievan Rus, G. V. Vernadskiy, state, right.

Постановка проблеми. Сучасне відродження української національної держави та розбудова правової системи зумовлює зміну не тільки суспільних, економічних, політичних відносин, але й ціннісно-світоглядних домінант національної самосвідомості і, відповідно, підвищення інтересу до проблем народовладдя у вітчизняних політико-правових ученнях ХІХ–ХХ століть. Потреба у поверненні до цієї теми продиктована недостатнім ступенем і якістю висвітлення багатьох питань, що внаслідок панування комуністичного, ідеологічного тоталітаризму та відвертої фальсифікації народовладних поглядів українських дослідників, звинувачень їх у буржуазному націоналізмі звучили коло теми у царині правознавства і суспільствознавства. Крім того, залишки старої великодержавницької ідеології Московської імперії та одностороннього компартійного тлумачення вчень про демократію, особливо в українській національній історії держави і права та сучасній політико-правовій думці в умовах гострої міжпартійної боротьби за владу, гальмують процеси завершеного, об'єктивного вивчення проблеми. Тож дослідження концепції народовладдя у наукових працях Г. Вернадського залишається актуальним завданням для вітчизняних науковців і сьогодні.

Виклад основного матеріалу. Для формування українського наці-

онально-державницького світорозуміння, світобачення та світовідчуття слід знати, якими шляхами та через які стадії прийшла до нас концепція народовладдя та якою мірою вона поєднана з європейськими ідеями демократії. Тому, розглядаючи погляди на логіку демократичних традицій в наукових школах дослідників історії держави і права, цілком зрозуміло, що чітко викристалізувати концептуальні погляди Г. Вернадського на сутність народовладдя Київської Русі неможливо, тим більше, що його праця «Київська Русь», опублікована англійською мовою в 1948 році під патронатом Уельського університету в Лондоні, була перекладена і надрукована в Росії (Твер, Москва) лише у 1996 році, коли вже всім стало зрозуміло – СРСР не буде реставровано.

Оригінальне методологічне тлумачення концепції народовладдя Київської Русі Г. Вернадським, дарма що було досить аргументоване історичними фактами та подіями і становило інтерес для української наукової думки, однак не вкладалося у схему марксистсько-ленінської методології та комуністичної класово-партійної ідеології.

Теоретична аргументація Г. Вернадським демократичного устрою Київської Русі виходила за межі марксистсько-ленінського розуміння історичного розвитку держави і не підтверджувала формаційного принципу цієї ідеології – від рабовласницької до феодалної, далі буржуазної і соціалістичної держави. У зв'язку з цим робота вченого протягом півстоліття так і не була перекладена українською чи бодай російською мовами.

Попри свої, в основному проросійські погляди на історію Київської Русі, Г. Вернадський зробив великий внесок до української державно-правової думки. Він, перебуваючи за межами Радянської держави, виробив незалежний від компартійної ідеології спосіб мислення і надав систематизоване тлумачення демократичних засад української держави і права IX–XIII ст., у той час коли в Радянській Україні дослідники, які мали відмінний від офіційної ідеології погляд на сутність української держави – Київської Русі, були позбавлені такої можливості. П. Рядько акцентує увагу на тому, що національно-історична наука мала б значно більші досягнення, якби не зазнала згубного впливу й тиску ідеологічного тоталітаризму, моральних та фізичних репресій, які з кінця 20-х років і аж до останнього часу нівечили науковців, знищуючи найздібніших, найталановитіших з них, або збивали їх на манівці кон'юктурних засад. За далеко не повними даними, тільки в період із 1920 до 1941 року історична наука України втратила 185 талановитих учених, серед яких істориків – 80, істориків права – 20 [1, с. 16].

Із наведених цифр ясно, що українські дослідники народовладдя у галузі держави і права України під тиском репресій змушені були поділяти концепцію великодержавності Московської імперії, в якій домінуючою була думка, що українська спільнота не спроможна була без Московії утвердити себе великою, суверенною державною нацією. Інтерес до проблеми державного устрою Київської Русі був викликаний тим, що впродовж тривалого часу в європейській науковій думці точилася дис-

кусія про юридично-правовий і геополітичний консенсус Росії. Один із найвідоміших дослідників історії державно-правового устрою Росії Дж. Маріот вважав, що Росія відноситься до Азії не лише геополітично, але й за формою державно-правового ладу, вона не є і ніколи не була членом європейської сім'ї [4, с. 9].

Окреслюючи хронологічні рамки свого дослідження та осмислюючи генезу і становлення державно-політичного розвитку України, Г. Вернадський вказав, що Київська Русь – інакше кажучи Русь, існувала як середньовічна європейська держава в період від приходу варягів до монгольського вторгнення [2, с. 5]. Водночас він підкреслював, що міжнародне визнання Київської Русі, як осібної держави тривало від 878 до 1237 року [2, с. 12]. Щоб зрозуміти таку думку Г. Вернадського, слід зауважити, що цей період являє собою усталену форму державного устрою й влади та стали систему конвенційних норм і форм життя, домінування сталого суспільно-політичного порядку в Київській Русі, в якій, на його думку, мало бути щось таке, що змушувало людей любити її негативну сторону – постійне вторгнення степових кочівників з півдня та сходу, які не давали спокою населенню. Це «щось» було духом свободи – індивідуальної, політичної і економічної, – який домінував у Русі того періоду, і стосовно якого московський принцип цілковитого підпорядкування індивіда державі репрезентує різкий контраст [2, с. 26]. Найголовніше, на думку автора цих слів, те, що конструктивно-продуктивна роль контексту «духу свободи» не була його завершеним рефлексивним динамічним спрямуванням у суто одній фазі суспільного життя, а виміром суб'єкта в самоорганізації побуту, виробництва, обміну й самоврядування. Цей процес може бути простежений в Київській Русі в межах вказаного періоду. Свободу в концептуальному осмисленні Г. Вернадського державного устрою і права Київської Русі можна визначити як суб'єктивний, екзистенційний етап об'єктивної реальності, що виявляється сюжетною лінією саморозвитку.

Вивчаючи теоретичні та історичні джерела генези та трансформації Київської Русі, він поділяє періоди державного розвитку та протиставляє їх у порівняльному цивілізаційному розумінні. «На противагу Московській, Литовській державам, – пише Г. Вернадський, – Київська Русь була країною вільних політичних інститутів та вільної гри соціальних і економічних сил» [3, с. 26].

Виклавши попередні зауваження, автор «Київської Русі» підходить до аналізу вибудованої структури державних інститутів влади руських земель і розглядає їх з позиції об'єктивної реальності, викристалізовуючи конструкції народовладдя Київської Русі з типу існуючих свобод, що є цінним надбанням нації і силою життя її вільного «духу».

Ця праця вченого-ерудита стала зразком істинної історії держави і права українського народу на початковій стадії його націогенезу. Г. Вернадський вказує, що «в Київській Русі, як і у Візантії, монетарна економіка переважала над натуральним господарством», однак у Київській Русі устрій «торгового капіталізму» був головним фактором економі-

чної і соціальної еволюції країни» [4, с. 16]. Ніхто до цього не робив спроби розглядати так виразно, неупереджено і аргументовано державний устрій і право руських земель IX–XIII ст., адже з часів існування офіційної імперської російської історіографії Київська Русь, відповідно до взірця Московського царства та продуманої концепції монархічного устрою з феодалними економічними й політичними відносинами, розглядалася як перша стадія державного життя Великої Росії. Більше того, давня Русь – на думку істориків у дусі В. Пашуто, Л. Черепніна, Б. Грекова та інших – стала історичною колискою трьох братніх народів – великоросійського, українського і білоруського. Цей спадок мав суцільно формаційний характер із притаманними раннім стадіям феодалізму ознаками. Тому концепт феодалізму був потрібен московській історіографії і став винятковою концепцією сутності державного устрою і права Київської Русі, незважаючи на те, що народи Київської Русі і Московського царства належали до різних етнічно-культурних груп, говорили різними мовами і між ними не було жодної схожості. Слов'яни «русських земель» сформувалися як етнос сталих територіальних громад, що склався внаслідок природного розвитку, освоєння чорноземної смуги Подніпров'я – Подністров'я та адаптації сільськогосподарського й ремісничого виробництва до географічних умов із чіткою самоідентифікацією, а також спільністю соціокультурного походження з єдиною мовою і міфологією, що простежує своє хліборобське коріння з виокремленим індивідуальним, сімейним господарством. Це, власне, й стало феноменом нації з народовладною домінантою, на відміну від європейських країн і Московії, де різноетнічні народи не змогли самоорганізуватися в державну єдність шляхом формування спільних народовладних інститутів. «Оскільки європейські країни одна за іншою – Іспанія, Португалія, Голландія, Великобританія, Франція, трохи пізніше Німеччина – кожна створювала свою колоніальну імперію», то «появилось декілька світових, на думку Г. Вернадського, держав», де спільних культурних основ і традицій не було [5, с. 10]. Константою способу життя, психології й етнокультурної традиції Великої Росії були політичні здобутки монголо-татар, а «з плином часу Росія, звільнившись від монгольського іґа, зробила успіх в об'єднанні під своєю владою більшості території, де раніше правили монголи» [5, с. 21].

В історії держави і права українського й російського народів сьогодні чітко означені спільні риси та відмінності виникнення у них державної організації. В. Богданов пише, що поєднанням династичної традиції в монархії та деспотизму централізованої влади вміло скористалися князі Московські, «коли Іван III розбив новгородців за допомогою татар» [1, с. 205].

Аналіз державної організації «русських земель» київської доби Г. Вернадський здійснив у порівняльній площині з країнами Західної Європи й Євразії. Хронологічно, як ми знаємо, київська доба включає десяте, одинадцяте й дванадцяте століття. Ці три століття бачили сходження і розквіт феодалних інститутів у Західній і Центральній Європі: вони репрезентують те, що можна назвати феодалним періодом. Ціл-

ком закономірним є прагнення ряду істориків розмістити Київську Русь у ту саму схему та характеризувати її соціально-політичний режим як феодальний [2, с. 179]. У самій феодальній системі соціально-економічних і суспільно-політичних відносин закладені чинники державотворення, які зафіксовані в назві – монархія. В «Історії держави і права Росії» І. Ісаєва є найбільш поширений і найменш індивідуалізований серед багатьох підручників для правознавців тип визначення державного устрою Київської Русі. «Державний устрій Київської Русі, – пише І. Ісаєв, – можна визначити як ранньофеодальну монархію. Відносини сюзеренітету–васалітету ставили всіх підлеглих князю феодалів у відносини служивих людей» [3, с. 16-117]. Характерною особливістю досліджень вітчизняних науковців, які вивчали державний устрій і право Київської Русі, було визнання феодальної концепції, яку сформували промосковські дослідники адекватно до сформованого устрою Російської держави з часів Московського князівства. Концепція феодального устрою Київської Русі була розроблена цілеспрямовано й продумано, щоб подати у такий спосіб історичну спадкоємність Московського князівства, пов'язати попередню модель державно-правової системи «руських земель» у вигляді варіативно-повторюваних і неперервно модифікованих змін, укорінених у культурних системах українців і росіян та білорусів. У своїх дослідженнях державного устрою і правовідносин Київської Русі промосковськи орієнтовані автори ряду праць стверджують, що, по-перше, «Давня Русь стала історичною колискою трьох братніх народів – великоруського, українського і білоруського», по-друге, «Давньоруська держава мала важливе історичне значення для розвитку Росії, України і Білорусі після нищівного руйнування Давньої Русі ордами монголо-татарського ханства» [5, с. 5]. Ідеологічна концепція феодального устрою Київської Русі уявляє історію Московської держави і права без українського народу, яка відповідала стабільності і загальній вимозі централізації влади на шляху до її зміцнення і розвитку. Показово, щодо цього є проста послідовність думок вітчизняних дослідників державного устрою Київської Русі, які кристалізуються у навчальних підручниках сучасної України та наукових працях із проблем державного устрою українського народу. Сформульований сучасними українськими дослідниками процес українського державотворення на його ранній стадії має таку односторонню схему: «Розвиток феодальних елементів у суспільно-економічному ладі, а також переростання органів племінного управління в державні органи влади сприяли перетворенню союзів племен у «княжіння» й «землі» державного типу» [6, с. 14].

Корінь помилки в обох випадках – один і той самий. Державність Київської Русі розглядається з марксистсько-ленінської позиції феодального соціально-економічного укладу. Проаналізувавши марксистську концепцію взаємозв'язку базису і надбудови, Дж. Колінгвуд довів, що «історичний матеріалізм Маркса та його колег не має безпосереднього впливу на історичну практику, а є реальною історією безпідставних спе-

куляцій» [4, с. 189]. Саме в цьому криється помилка К. Маркса, який взяв за основу суспільно-політичного укладу формаційний підхід, виокремив лише економічну складову, на якій, на його думку, ґрунтується каркас усіх сфер життя суспільства, а головною рушійною силою розвитку суспільства є класова боротьба [7, с. 425]. Його формаційна модель розвитку держави є однією гігантською помилкою, що стала базовою для його російських послідовників теорії розбудови соціалізму й призвела до занепаду держави, її економіки та культури.

Поняття «феодалізм» з його монархічними тенденціями не може відображати всю багатоманітність існуючих етапів суспільного життя державного устрою і права Київської Русі. У теоретичному баченні Г. Вернадського, сформованому під впливом нової картини світу у системі цивілізаційного розвитку, державність Київської Русі постає як цілком і повністю народовладна. «Руські демократичні інститути київської доби належать до класичних – грецького типу – до типу безпосередньої демократії. Передбачалася участь всіх громадян на зборах» [7, с. 204]. Він досить детально, системно та комплексно витлумачив у своїй концепції народовладдя всі існуючі на той час інститути державного управління, які з необхідністю співвідношення між собою логічно поєднані та становлять ланцюг генези і трансформації єдиної держави. Г. Вернадський виокремлює основні інститути державної влади, які співіснують досить автономно, й репресуючи віче, яке єднає всі суспільно-політичні інституції життя, систематизуючи звичаєві норми. «Міські збори, – на думку дослідника, – були загальним інститутом у давній Русі як у великих містах, так і в сільській місцевості. В цьому розумінні у кожного давньоруського міста було своє власне віче. Але зібрання у столиці землі репрезентувало собою віче в соціальному розумінні цього терміна, тобто як цілком розвинутий політичний інститут віче мало свій голос у вирішенні питання престолонаслідування, підтримувало або ж виступало проти кандидата з позиції інтересів міста, і, в певних випадках, навіть вимагало зречення князя, котрий знаходився у владі» [8, С. 204–205].

Отже, символом народовладдя Київської Русі та процесу державницької самоорганізації суспільства окремих руських земель, на думку Г. Вернадського, з якою погоджується і автор, стало віче столичного міста. Стольне місто з його демократією, безперечно, справляє найпотужніший владно-розпорядчий вплив на всі сторони суспільно-політичного, соціально-економічного й сімейно-побутового життя, на його життєдайну динаміку, виконує функцію наочної інтегральної мотивації до миру й співпраці.

Вочевидь, що міра історично необхідної спонтанності процесу державної самоорганізації у царині взаємодії стольного міста з іншими територіальними громадами пригородів і сільських поселень постійно зростала в міру утвердження і розвитку монетарної економіки Руських земель, «... у Київській Русі, як у Візантії, монетарна економіка домінувала над натуральним господарством. І, на відміну від Заходу, не феодалне помістя, а місто було головним фактором економічної і соціальної

еволюції країни» [2, с. 16].

Сьогодні важко диференціювати суто український досвід державотворення в VI-VIII столітті від досвіду інших європейських країн, і в першу чергу Візантійської та Римської імперій. «Візантія з її розвинутою торгівлею і прибутковими ремеслами вигідно виділялася на тлі аграрної і феодальної Європи». Не «натуральне господарство», а «монетарна економіка», на думку Г. Вернадського, панувала у Візантійській імперії [2, с. 115].

Монетарна економіка вимагала від представників сільськогосподарського виробництва, ремісників і купців вживання у ситуацію, передбачення можливих наслідків у процесі обміну товарною продукцією, прийняття рішень, які б дали бажаний результат, передовсім взаємну вигоду. Монетарна культура виявлялася практично в усьому – у звичаях, традиціях, суспільно-політичній поведінці, думці, в оформленні життєвого простору, власного сімейного й суспільного життя, у методах ведення сімейного господарства і спілкування. Монетаризм, як складова життєдіяльності, формував психологію, яка відповідала конвенційним угодам і нормам. Конвенційні угоди і норми, як супутники комерції у межах монетарної економіки, являли собою конструктивну співдружність необхідних взаємокоригуючих етапів суспільства. «У своєму найбільш значимому розумінні комерція означає будь-який вид обміну, здійснюваний людьми за допомогою взаємного переконання», що, за твердженням Г. Вернадського, об'єктивними є економічні передумови народовладдя [5, с. 465]. Головні тези його концепції демократичного устрою Київської Русі чітко визначені у роботі автора. Базисним він вважає те, що сільське господарство було таким же важливим елементом руської економіки, як і торгівля, оскільки ці дві сфери діяльності на Русі були тісно взаємопов'язані, особливо у формі інтенсивної торгівлі зерном» [5, с. 16]. Характеризуючи роль та місце варязького елемента в українському державотворенні, Г. Вернадський стверджував, що потенційні можливості варязької дружини з князем вживалися у продукване монетарною економікою суспільство, що було досить сприятливим для піднесення та зміцнення держави. Варяги на початковій стадії були запрошені Новгородом, пізніше – Києвом, для організації торгівлі та охорони торгових шляхів. Г. Вернадський зазначає, що «не всі варяги, які приходили до русів, були втягнуті у військові авантюри: більшість з них були залучені та об'єднані комерційними інтересами, адже процвітання Новгорода ґрунтувалося на торгових відносинах із прибалтами, а в одинадцятому і на початку дванадцятого сторіччя варяги були особливо зацікавлені в цих торговельних відносинах» [5, с. 356–357]. Якщо у світлі комерційних інтересів ми помічаємо співпрацю між слов'янськими купецькими факторіями та варягами, то історичний погляд у застосуванні до них державницьких традицій дає підставу стверджувати про їх народовладну подібність. Г. Вернадський стверджує, що «селяни в Скандинавії залишалися вільними в Київську добу і впродовж всіх середніх віків. Політично, на відміну від Заходу, важливою особливістю вважалося

зібрання сільських людей (Тінг), яке виконувало адміністративні і судові функції у скандинавських країнах десь до дванадцятого століття, – вважає вчений [8, с. 354]. На думку вченого, з якою ми повністю погоджуємось, перелічені процеси, факти і події являють собою не що інше, як типи, зразки народовладних інституцій русів і скандинавів. Саме домінування народовладної політичної культури варягів і русів сприяли взаємній політичній адаптації державницьких традицій, взаєморозумінню і співпраці у державних інститутах влади.

Через інститут князя в Київській Русі передається скандинавська традиція народовладдя та самоусвідомлення князем своєї ролі в державному управлінні. Тут Г. Вернадський акцентує увагу на тому, що «правосуддя і військова оборона були тими галузями, в яких народ мав потребу в князі. Кожен київський князь в цю добу мав обов'язок знаходити згоду з вічем. Обидві сторони потім «цілували хрест», обіцяючи оберігати умови угоди» [7, с. 196–197].

Історія держави і права Київської Русі, що «живе» у масовій свідомості українського суспільства, має міфологізовану форму. Міф про феодалний устрій і монархізм князя Київської Русі для національної державницько-патріотичної пам'яті сучасників формує велич Великоросії і занепад Київської держави. Нове бачення історії держави і права Київської Русі викристалізувало у пропонованій науковій розвідці, сформоване на протизага новим традиціям монархізму, деспотизму, культу владної особи й державного тоталітаризму надало можливість по-новому розставити акценти та звільнити міфологізований образ української ранньодемократичної держави від ідеологічних антиукраїнських нашарувань.

Коли брати ці терміни загалом, то вони є певною мірою абстракціями і водночас класифікацією державних структур та їх інституцій влади. Отже, істинність історії держави і права Київської Русі є певність того, що наявні у тогочасних літописах свідчення вказують на одну конкретну відповідь – «земля» у розумінні народ та «волость» у розумінні влада виступають у своїй актуальності й повноті в єдності зі «князівством». Отже, відокремити «волость» від влади народу та «землю» від князівства неможливо, бо вони дають можливість пізнати різницю між владою князя, яка йому дається народом, й владою самого народу.

Висновки. Об'єктивно, на нашу думку, історична істина полягає в тому, що народ кожної Руської землі був сувереном своєї держави завдяки тому, що саме його військо з призначеним тисяцьким задовольняло й суверенітет землі, а князівська гілка влади мала організований комплекс мілітарних сил для боротьби з зовнішнім ворогом. «Руська армія в київський період, – стверджував Г. Вернадський, – складалася із двох окремих частин: дружини князів та головних бояр і ліченого ополчення» [8, с. 211].

У загальному плані легко збагнути, що концептуальна модель державного устрою і права Київської Русі, розроблена Г. Вернадським є, по-перше, глибоко значущою в плані розуміння її народовладного характеру; по-друге, в його моделі державна мова, зокрема терміни – «зем-

ля», «волость», «князівство», «мир», «правда», «Руська земля», «Руська правда» визначають відкриту думку тодішнього українського суспільства. Плідною є ідея Г. Вернадського стосовно політичної назви кожної руської землі – «мир». «Місцева громада («мир»), вважає вчений, була основною ланкою у системі давньоруського урядування й адміністрації як у місті, так і в сільських районах» [8, с. 221].

Науково-теоретична модель держави і права Київської Русі, обґрунтована Г. Вернадським, базується на достовірних джерелах і є реконструкцією картини минулого державницького життя русів та спробою звільнити його від фальсифікацій різного роду, особливо від ярлика феодального устрою і монархічної влади князя. Народовладні традиції логічно підводять до висновку, що свобода, добродійність, мир, правда і гідність людини роблять її будівельником й логічно зобов'язують творити своє життя на ідеях миру і правди.

Бібліографічні посилання

1. Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. Русь, славяне, арисанты, скифы, готы, гуны, пины, варяги / В. В. Богданов. – М., 2001.
2. Колінгвуд Дж. Ідея історії / Дж. Колінгвуд. – К., 1996.
3. Вернадский Г. В. Киевская Русь / Г. В. Вернадский. – Тверь ; М., 2001.
4. Исаев И. А. История государства и права России : учебник / И. А. Исаев. – М., 1999.
5. Пашуто В. Т. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М., 1982.
6. Пашенко В.О. Національні традиції державотворення в нарисах з історії політичної та релігійної думки : навч. посіб. для студентів вузів / В. О. Пашенко, П. В. Киридон, П. Г. Радько. – Полтава, 2000.
7. Радько П. Г. Національні традиції державотворення в українській історіографії та політичній літературі ХІХ–ХХ століть : концепції, ідеї, реалії / П. Г. Радько ; відп.ред. П. С. Сохань. – К., 1999.
8. Уайтхед А. Н. Избранные работы по философии / А. Н. Уайтхед ; пер. с англ. М. А. Кисселя. – М., 1990.

Надійшла до редакції 08.08.2012

О.М. Балинська

кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.12

СЕМІОТИЧНА РІЗНОАДРЕСНІСТЬ ПРАВА ЯК ТЕКСТУ

Проаналізовано право як текстовий виклад соціально значущої інформації, що можна розглядати у формі монологу, діалогу, полілогу, внутрішнього мовлення або безсуб'єктної комунікації з урахуванням антропологічних чинників – адресата й адресанта. Доведено, що право містить ознаки всіх цих стилів, що підкреслює його семіотичну різноадресність.